

УДК 94(477) «1932/1936»

М. Горюх

Грошові знаки «Торгсину» та їхні замітники

Анотація: У статті автор на широкому колі архівних документів розглядає різновиди паперових грошових знаків «Торгсину» та їх заміників. Основна увага приділяється їхньому зовнішньому вигляду, характерним особливостям, а також методиці отримання та практиці використання. Обґрунтовується необхідність поповнення музейних колекцій грошовими знаками «Торгсину».

Ключові слова: Всесоюзне об'єднання «Торгсин», товарний ордер «Торгсин», розрахункова книжка.

Серед маловідомих та фактично невивчених сторінок української історії 1930-х рр. залишається діяльність «Спеціальної контори для торгівлі з іноземцями на території СРСР» (скорочено «Торгсин»). За короткий час свого існування (липень 1930 — лютий 1936 рр.)¹ вона міцно вкарбувалася в пам'ять звичайних людей. Об'єднання виникло в умовах гострого дефіциту як промислових, так і продовольчих товарів, а його розквіт зовсім не випадково співпав з Голодомором 1932–1933 рр. Саме в крамницях «Торгсину», починаючи з другої половини 1931 р., населення отримало можливість придбати хліб та інші продукти в обмін на золоті чи срібні монети та побутові вироби (обручки, сережки, хрести), іноземну валюту та дорогоцінне каміння.

Основними дослідниками Торгсину на сьогодні є О. Осокіна², В. Марочко³, І. Павлова⁴, О. Мельничук⁵. Загальний історіографічний доробок з даної проблематики нараховує одну монографію та кілька десятків статей. Фактично невивченою залишається регіональна історія об'єднання.

Дана стаття присвячена паперовим грошовим знакам «Торгсину» та їхньому представленню в музейних колекціях. Об'єктом дослідження є Всесоюзне об'єднання «Торгсин», а предметом — грошові знаки системи та їхня видозміна. Дослідження ґрунтується на документах Наркомату зовнішньої торгівлі, Всеукраїнської контори Всесоюзного об'єднання «Торгсин», Міністерства державного контролю та інших, що зберігаються в архівних установах Києва, Чернігова та Ніжина. Територіальні межі визначаються кордонами УСРР першої половини 1930-х рр., а хронологічні рамки — часом існування системи.

В обмінних операціях Торгсин використовував власні «гроші», які видавалися в обмін на прийняті від населення цінності. Їхня форма за час функціонування об'єднання кілька разів зазнавала змін. Спочатку використовувалися системою бони або товарні ордери Торгсину (скорочено — ТОТ). Їхня номінальна вартість коливалася від 1 коп. до 25 крб (загалом було 11 номіналів). Типографське оформлення ордерів було єдиним на всій території СРСР. Кожен ТОТ обов'язково мав на собі печатку з назвою міста, в якому власник мав право його використати. Протягом 1932 р. було здійснено два випуски товарних ордерів Торгсин. Перший випуск був надрукований Держбанком на папері з водяними знаками. В кінці 1932 р. дані ТОТи були замінені на товарні ордери 2-го випуску (без водяних знаків)⁶. На обох випусках знаходилися факсимільні підписи голови та члена правління, а на звороті — правила їх використання. В разі повернення покупцями невикористаних ордерів об'єднання розраховувалося з ними виключно радзнаками. Тобто повернути цінності було неможливо. Крім того, заяви про втрату ТОТів не приймалися, а спекулятивний їхній перепродаж суворо карався⁷.

Подібні гроші не мали належного захисту, а їхня підробка не вважалася занадто складною справою. Вже в середині 1933 р. об'єднання було змушене замінити ТОТ'и на нові розрахункові («заборні») книжки. Спочатку подібний перехід планувалося закінчити до 15 червня 1933 р.⁸, але згодом — змістили на місяць пізніше⁹. З появою в крамницях достатньої кількості книжок нового зразка видача старих припинялася¹⁰. Головною їх відмінністю стала наявність в них окремих купюрних талонів певної вартості. Під час придбання товару останні відрізалися на необхідну

суму. Нова розрахункова книжка мала замінити й одноденні пред'явницькі квитанції. В цьому випадку на титульній сторінці замість прізвища власника ставилася печатка з написом «одноденна». Таким чином, існувало два типи книжок: одноденна (на пред'явника) та іменна. Отоварювалися вони в будь-якій крамниці міста без прикріплення до місця її видачі. Це в свою чергу давало можливість створювати скупункти поза межами крамниці¹¹.

Процес видачі книжок детально описувався у спеціальній інструкції. Після прийому цінностей оцінювач-приймальник банку випишував спеціальну квитанцію (на золото та срібло окремо). Оформлялася вона в трьох екземплярах. Здавач отримував «собачку», номер якої проставлявся на відповідній квитанції. Правильність виписаних документів перевіряв контролер. Він записував номер квитанції та суму, яка в ній значилася, до спеціальної книги. Через кожні 10–15 хвилин зафіксовані в книзі квитанції передавалися до «стола видачі».

Товарні книжки виготовлялися Держбанком та випускалися серіями. Всього існувало 6 серій: I — вартістю до 50 коп., II — до 1 крб, III — до 3 крб, IV — до 5 крб, V — до 10 крб і VI — до 100 крб. Кожна серія мала окремий буквенний шифр та в середині нумерувалася порядковим номером. Складалася книжка з двох частин: титульного та контрольних талонів. Останні були різного номіналу (від 1 коп. до 10 крб) та мали різний формат. Сама ж книжка захищалася спеціальною сіткою. В ній було сім контрольних аркушів: два перші для листів вартістю від 1 до 15 коп., всі інші — окремо для кожного наступного номіналу. Товарні книжки першої серії вартістю до 50 коп. мали лише дрібні купюри контрольних листів (1, 2, 3 і 5 коп.). В другій серії ліва частина разом з титульним аркушем складалася з дрібних купюр контрольних аркушів вартістю до 15 коп., що в сумі дорівнювали 1 крб. Товарні книжки вартістю понад один карбованець додатково мали в правій частині великі купюри в 25, 50 коп. та 1 крб. Термін дії подібних книжок обмежувався трьома місяцями. Якщо покупець не встигав отоварити її, то вона замінювалася на нову або продовжували шляхом накладання відповідного штампу. Траплялися випадки, коли власника такої книжки змушували отоварювати останній талон на всю суму, що було грубим порушенням. Крім того, заборонялося вимагати й будь-яку оплату за обмін¹². Пошкоджені книжки та контрольні листки спеціальним способом гасилися, клеї-

лися на відповідні паперові форми та підлягали суворій звітності¹³.

В пунктах скуповування організовувалися спеціальні «столи видачі» на чолі з касиром. Рекомендувалося, щоб вони внутрішньо поєднувалися з місцем роботи контролера чи касира валютної каси. В середньому на одного касира «стола видачі» припадало два-три оцінювача-приймальника. На початку робочого дня старший касир видавав касирам столу видачі певну кількість книжок (невикористані в кінці робочого дня повертали назад). Касир за номером «собачки» викликав клієнта, який за власним бажанням обирав товарну книжку (іменну чи на пред'явника). На титульному аркуші чорнилом без виправлень та чітко фіксував прізвище власника (під час цієї процедури жодних документів, що підтверджують особу не вимагалось). Крім того, на цій же сторінці проставлялася печатка крамниці, яка її видавала. Титульний лист іменної та одноденної товарної книжки відрізнявся лише тим, що для останньої графа з прізвищем не заповнювалася. Якщо в книжці контрольних листів було більше, ніж потрібно, зайві відрізувалися. Останні наклеювалися на бланки підрахунку (були двох форматів: для листів номіналом від 1 до 15 коп. та від 25 коп. до 10 крб)¹⁴. У крамницях, де отоварювалася велика кількість покупців, подібна процедура відбирала забагато часу і спричиняла низку незручностей. Керівництво Торгсину було змушене внести певні корективи до інструкції. Так, 23 липня 1933 р. в торгових пунктах Москви, Ленінграду, Харкова та Ростова-на-Дону було дозволено зрізати контрольні листи пакувати та передавати старшим касирам, а не займатися наклеюванням їх на відповідні форми¹⁵.

Отримавши товарну книжку, покупець відправлявся обирати товар в крамницю. Далі продавець видавав покупцю чек, з яким останній йшов до каси отоварювання книжок. На місці до чеку він додавав товарну книжку. Касир, в першу чергу, перевіряв справжність наданої книжки (дивився на світло, шукав водяні знаки), а потім відрізував контрольні листи на необхідну суму. В разі, якщо у покупця залишалися лише великі купюри, то його відсилали до розмінної каси. Туди ж зверталися і тоді, коли контрольні листи висіли ніби на «живій нитці» і в будь-яку хвилину могли відірватися¹⁶. Відбувалася дана процедура за усною згодою покупця. Якщо ж книжка закінчувалася, то вона вилучалася. Прострочені одноденні книжки приймалися лише з дозволу директора крамниці¹⁷.

В 1934 р. товарні книжки зразка 1933 р. (так звані купюрні) анулювали, натомість було введено товарні книжки нового зразка¹⁸. В газеті «Торгсиновець» (інформаційний бюлетень Правління В/О «Торгсин») за 15 червня 1934 р. було надруковано Положення про іменні розрахункові книжки. В залежності від номіналу розрізнялися два зразки: книжки до 10 крб та від 10 до 100 крб. Вони мали буквений шифр та нумерувалися порядковим номером. Буквений шифр визначав область, в якій приймається книжка. В ній виділялося 6 смужок. Верхня смужка складалася з лівого титульного талону та правого контрольного ордеру, що визначали приналежність книжки власнику та загальну суму, на яку здавач міг отримати товар. Інші смужки були призначені для отоварювання та склалися з наступних частин:

- ліва частина — корінці розрахункових талонів, що слугували для реєстрації отоварювання;
- права частина — розрахункові талони, які мали свій порядковий номер всередині книжки;
- середня частина — контрольна стрічка з цифрами для оперативного контролю за залишком по книжці та запобіганню зловживанням. В книжці до 10 кр. вона мала 2 ряди цифр: знизу карбованці від 1 до 10, а зверху — десятки копійок — від 10 до 90. В книжках до 100 кр.: знизу карбованці від 10 до 100, зверху — карбованці від 1 до 9¹⁹.

Напередодні переходу на книжки нового зразка всі невикористані бланки купюрних книжок, браковані книжки та зрізані контрольні листи здавалися до банку. Контролювала цей процес спеціальна комісія у складі директора крамниці, головного бухгалтера та представника від громадськості. Старі книжки на рівні з новими отоварювалися у великих містах протягом місяця, а в усіх інших — до 15 днів. Для цього в крамницях працювали окремі каси. Під час обміну на звороті нових книжок ставилася спеціальна печатка з номером старої книжки, ким вона була видана, датою обміну та підписом касиру обмінної каси. Контрольні листи книжки, що здавалася, неодмінно гасилася. Серед нововведень значилося повернення до прикріплення здавача цінностей до крамниці, що видала книжку²⁰. В липні 1934 р. до процедури оформлення було внесено ряд уточнень. Так, здавач дорогоцінних металів, що приніс цінностей більше, ніж на 1 крб, міг отримати лише одну розрахункову книжку. Більше однієї можна було отримати лише у випадку внесення суми, яка перевищує 100 крб (просто більшого номіналу не існувало). Тобто, якщо людина

здавала дорогоцінностей на 190 крб, то вона отримувала дві книжки²¹.

Що стосується одноденних (разових) квитанцій вартістю до 1 крб і до 10 крб, то вони вводилися об'єднанням лише в універмагах-комбінатах міст Москва, Ленінград, Харків, Одеса та Київ. В усіх інших містах клієнти отримували одноденні прийомні квитанції, які слід було обов'язково отоварити в день здачі²². Траплялися випадки, коли пункти скуповування під час їхньої видачі не попереджали про термін дії подібних документів. Зі скаргами на це до Чернігівської облконтори постійно зверталися покупці. Для виправлення подібного недоліку пропонувалося вивішувати плакати з інформацією про одноденні квитанції, а також замовити та використовувати печатку з написом: «Разові квитанції пунктів скуповування дійсні лише в день видачі»²³.

Дана форма книжок проіснувала до моменту ліквідації системи. Дізнавшись про припинення діяльності Торгсину, власники книжок заповнили крамниці з бажанням якнайшвидше отоварити їх. Якщо в населеному пункті філія зачинялася, то покупцю пропонували переказати залишок коштів до іншої крамниці і вже там придбати необхідний товар²⁴.

Одержувачі грошових переказів з-за кордону спочатку отримували документ, що був схожий на забірну книжку. В середині липня 1934 р. її замінила іменна розрахункова чекова книжка, що була схожою на книжку ощадкаси та діяла до повного використання. Крім того, відтепер одержувач переказу «прикріплювався» до певної крамниці, що звузило можливість вибору товарів²⁵. Планувалося, що ці крамниці підлягатимуть першочерговому забезпеченню найкращими продуктами та крамом. Проте на практиці реалізувати подібне рішення не вдалося.

Детальний опис розрахункової книжки було наведено на сторінках «Торгсиновця» (№ 11 за 1934 р.). Складалася вона з 16 сторінок (чеків) та 8 листів. Перший (верхній) лист являв собою титульний, а наступні — розрахункові талони. В момент видачі книжки власник залишав на першому титульному талоні зразок власного підпису. Оформлену книжку підписував касир та відрізав талон зі зразком підпису клієнта. Якщо останній був неписьменним, то замість зразка підпису ставилася відповідна помітка. Останнє перевіряли на підставі даних паспорту чи довідки з адміністративних органів²⁶.

Поновити втрачену книжку було досить складно. Так, до Торгсину в Ніжині (Чернігівська область) надійшла заява від С. Голдович, на ім'я якої

надійшло переказом 10 доларів. Оформивши усі документи, їй видали товарну книжку, яку вона в той же день загубила. С. Голдович зазначала: «через старість або вона у мене потрапила в піч чи просто затоптана в бруді». В конторі їй порадили зачекати 4 місяці і, якщо книжка не буде отоварена, вона отримає нову. Проте дане очікування розтягнулося на 9 місяців. Подібне явище С. Голдович називала «знущанням над бідними євреями», що змушувало старих людей голодувати. Вона погрозувала написати родичам, які

їй надіслали переказ, та порушити судову справу проти таких неподобств²⁷. Схожа ситуація була й по іншим філіям Чернігівської області.

Таким чином, поповнення музейної колекції грошовими знаками «Торгсину» зможе прикрасити будь-яку колекцію паперових грошей та бон. Важливим залишається і пошук найрізноманітніших речей, що безпосередньо стосуються історії об'єднання. Вони дозволять детальніше вивчити не лише саму організацію, але й епоху загалом.

¹ Осокіна Е. А. Золотая лихорадка по-советски / Е. А. Осокіна // Родина. — 2007. — №9. — С. 111.

² Осокіна Е. А. За зеркальной дверью Торгсина / Е. А. Осокіна // Отечественная история. — 1995. — № 2. — С. 86–104.; Її ж: Советская жизнь: обыденность испытания (на примере истории Торгсина и ОГПУ) / Е. Осокіна // Отечественная история. — 2004. — № 2. — С. 113–124.; Її ж: Маслины для голодных / Е. Осокіна // Родина. — 2009. — №8. — С. 131–133.; Її ж: Золото для индустриализации: «Торгсин» / Е. Осокіна — М., 2009. — 592 с.

³ Марочко В. І. «Торгсин»: золота ціна життя українських селян у роки голоду (1932–1933) / В. Марочко // Український історичний журнал. — 2003. — № 3. — С. 90–103.; Його ж: Обмін побутового золота на хліб в Україні періоду Голодомору 1932–1933 років / В. Марочко // Український історик. — 2008. — № 3–4. — С. 194–209.; Його ж: Торгсини Києва в роки Голодомору / В. Марочко // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. — К., 2009. — Вип. 15. — Ч. 2. — С. 63–77.

⁴ Павлова І. В. Торгсини в Західно-Сибірському краї / І. Павлова // Економіка і організація. — 2003. — № 3. — С. 162–169.

⁵ Мельничук О. Ю. Номенклатура системи «Торгсину» в УСРР (на матеріалах Київської області) / О. Мельничук // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. — Вип. 19: В 2 ч. — К., 2010. — Ч. 2. — С. 99–105.; Її ж: Грошові перекази як джерело доходу системи «Торгсину» в УСРР / О. Мельничук // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. — К., 2010. — Вип. 36. — С. 203–212.

⁶ Денисов А. Е. Бумажные денежные знаки РСФСР, СССР и России 1918–2005 годов / А. Е. Денисов. — М., 2007. — С. 51–53.

⁷ Марочко В., Мовчан О. Голодомор 1932–1933 років в Україні: Хроніка. — К., 2008. — 294 с.

⁸ Державний архів Чернігівської області (далі — ДАЧО). — Ф. Р-1369. — Оп. 1. — Спр. 205. — Арк. 154.

⁹ ДАЧО. — Ф. Р-5599. — Оп. 1. — Спр. 20. — Арк. 78.

¹⁰ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 4051. — Оп. 1. — Спр. 49. — Арк. 109.

¹¹ ЦДАВО України. — Ф. 4051. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 25.

¹² ДАЧО. — Ф. Р-5599. — Оп. 1. — Спр. 20. — Арк. 46.

¹³ ЦДАВО України. — Ф. 4051. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 2–3.

¹⁴ Там само. — Арк. 4–8.

¹⁵ Там само. — Арк. 15.

¹⁶ Безперешкодно розмінювалися товарні книжки VI серії вартістю 100 крб., натомість контрольні листи вартістю до 50 коп. розміну не підлягали.

¹⁷ ЦДАВО України. — Ф. 4051. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 8–10.

¹⁸ Осокіна Е. А. Золото для индустриализации: «Торгсин» — М., 2009. — С. 90.

¹⁹ ЦДАВО України. — Ф. 4051. — Оп. 1. — Спр. 135. — Арк. 55 зв. — 56.

²⁰ Там само. — Арк. 27–28.

²¹ Там само. — Арк. 16.

²² Там само. — Арк. 22.

²³ ДАЧО. — Ф. Р-5599. — Оп. 1. — Спр. 93. — Арк. 120.

²⁴ Там само. — Спр. 124. — Арк. 8.

²⁵ ЦДАВО України. — Ф. 4051. — Оп. 1. — Спр. 135. — Арк. 25 зв, 32.

²⁶ Там само. — Арк. 59.

²⁷ Відділ забезпечення збереження документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині. — Ф. Р-1379. — Оп. 1. — Спр. 70. — Арк. 22 та зв.

Thank you for evaluating AnyBizSoft PDF Splitter.

A watermark is added at the end of each output PDF file.

To remove the watermark, you need to purchase the software from

<http://www.anypdftools.com/buy/buy-pdf-splitter.html>